



ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Ιδρυτής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

Ο ΑΡΓΥΡΗΣ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ ΚΑΙ Η "ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΡΩΜΙΟΣΥΝΗΣ,"

Στη σύγχρονη Λογοτεχνία μας, ξεχωριστά στον άφηγηματικό λόγο και στην ορθοδοξία του Δημοτικισμού, ο Αργύρης Έφταλιώτης είναι ο έκλεκτος ανάμεσα στους πρώτους βγαλτούς.

Γεννήθηκε ο Αργύρης Έφταλιώτης, που το πραγματικό του όνομα είναι Κλεάνθης Μιχαηλίδης, στα 1849 στο Λεσβιακό χωριό Μόλυβο⁽¹⁾ ο πατέρας του, Κωνσταντίνος Μιχαηλίδης, στάθηκε δάσκαλος εκεί κι' άλλου,⁽²⁾ και θαυμαστής του Δημ. Βερναρδάκη και της «καθαρογλωσσισίας»⁽³⁾. Ο πατέρας του Αργύρη Έφταλιώτη στάθηκε και ο πρώτος δάσκαλος του γιού του. Μά το δασκαλοπαιδί έδειχνε πάντοτε πολύ περισσότερη αγάπη στη γλώσσα της μάνας του παρά στη γλώσσα της Δοκίμου Αττικής Διαλέκτου, που ο πατέρας του την ήξερε φαροί και τη δασκάλευε στα χωριατόπουλα απέξω κι' ανακατωτά.

Νιός ο Αργύρης Έφταλιώτης ξενιτεύτηκε από τα 1875 ως το θάνατό του (1923) ήταν υπάλληλος στην τρανή Χιώτικη έμπορική επιχείρηση, που στα 1818 συστήθηκε στο Λονδίνο από τα παιδιά του Στέφανου Ράλλη⁽⁴⁾. Πολλά χρόνια έζησε μακριά από το πάγκαλο νησί του, στην Αγγλία, στις Ίντιες και σ' άλλα μέρη, που είχανε οί Ράλληδες δουλειές. Μά πάντοτε η σκέψη του γύριζε στην Έλληνική πατρίδα, στο Αιγαίο και στο χωριό, που γεννήθηκε. Κι' όταν ο νοσταλγός είχε κάποτε-κάποτε την ευκαιρία να ξαναβρεθί στον τόπο, που πρωτόειδε τον ήλιο, νόμιζε πως ξαναγεννιέται.

Στην τρανή επιχείρηση των Ράλληδων, έξω από τον Αργύρη Έφταλιώτη, κι' άλλοι δικοί μας λογοτέχνες δουλέψανε: Ο Αλέξαντρος Πάλλης, ο Δημητράκης Πετροκόκκινος κι' ο Πέτρος Βλαστός (γνωστός και με το πλαστόνομα Έρμονας), δλοι κολόνες του Δημοτικισμού. Μά παλιά

(1) Ο Μόλυβος δέν έχει περισσότερο από 1100 κάτοικους. Υπάρχει μιá πληροφορία, πως γεννήθηκε στην (Ν)Έφταλου, πούναι χαριτωμένος έξοχικός συνοικισμός.

(2) Βλ. Σταυράκη Αναγνώστου, Λεσβιακά, Σμύρνη 1850, σελ. 164, πρβλ. Π. Ι. Σαμάρα. Η εκπαίδευση στη Λέσβο (Από τα χρόνια της σκλαβιάς). Μυτιλήνη 1948, σελ. 31, 82, 84.

(3) Έτσι δημοτικά έλεγε ο Αργύρης Έφταλιώτης την καθαρεύουσα.

(4) Βλ. Ι. Γεννάδιου, Στέφανος Α. Ράλλης (Απόσπασμα από την έφημ. «Ημέρα»). Τεργέστη 1902. Μικέ Ι. Συριώτη. Ο οίκος των αδελφών Ράλλη, στα «Χιακά Χρονικά» του Κ. Αμαντου, τόμ. Α' 1911. Γεωργ. Ζολώτα-Αίμ. Σάροϋ. Ιστορία της Χίου, σε πολλά-πολλά μέρη.

φιλία, και περισσότερο πνευματική συγγένεια, είχε στενά δεμένους τον Αλέξαντρο Πάλλη και τον Αργύρη Έφταλιώτη. Και η στενή σκέση των δύο φίλων έγινε πιό στενή με το «Ταξίδι» του Ψυχάρη (1888) και με τα λοιπά κηρύγματα του μεγάλου γλωσσικού Έπαναστάτη. Από τότε ο Αργύρης Έφταλιώτης αρχίζει συχνά να μάς χαρίζη χαρούμενα τραγούδια της τέχνης του και πολύ καλύτερα πεζογραφήματα. Τραγούδια του βρίσκει κανείς στη συλλογή του «Παλαιοί σκοποί» (1899) και σε περιοδικά δώκ' εκεί⁽¹⁾. Πολλά από τα τραγούδια του πλησιάζουνε Λεσβιακά δημοτικά τραγούδια, που σε μορφή και πνοή πολύ απέχουνε από τα έργα της Δημοτικής Ποίησης του Μοριά, της Ρούμελης και της βορεινής Ελλάδας.

Τά θέματα του μεγαλύτερου πεζογραφικού έργου του Αργύρη Έφταλιώτη είναι παρμένα από την ειδυλλιακή ζωή του Λεσβιακού χωριού. Τά διηγήματά του ξεπερνούν πολλές φορές το ήθογραφικό στοιχείο και φθάνουνε σε ψυχολογικά και κοινωνικά σύνορα. Διάβασε «Τις νησιώτικες Ιστορίες» (1894). Αλλά διηγήματα βγήκανε με τον τίτλο «Η Μαζώχτρα κι' άλλες Ιστορίες» (1900). «Η Μαζώχτρα» είναι θέμα παρμένο από την Κρητική ζωή, γραμμένο σε καιρούς, που πάλι οί Κρητικοί είχανε άντρες και γυναίκες άρματωθή κατά του Τούρκου.

Μαζί με τη «Μαζώχτρα κι' άλλες Ιστορίες» ο Αργύρης Έφταλιώτης έτύπωσε και το δράμα του ο «Βουρκόλακας». Έτουτό το δράμα όπως κι' ο «Όρκος του πεθαμένου», του αξέχαστου Ζαχαρία Παπαντωνίου βασίζονται στο πολύκλαδο «Τραγούδι του νεκρού αδερφού», καθώς το νομάτισε ο μακαρίτης δάσκαλός μου Νικ. Γ. Πολίτης. Ακολουθώντας θεωρίες του Ψυχάρη, έπίστεψε κι' ο Αργύρης Έφταλιώτης, ότι το άρχέτυπο «Τραγούδι του νεκρού αδερφού» είναι σλαβοσέρβικο. Μά την άρχέτυπη καταγωγή του λεγόμενου τραγουδιού απόδειξε ο δάσκαλός μου Νικ. Γ. Πολίτης και παραδεχτήκανε και Σλάβοι έρευνητές.

Και το μεταφραστικό έργο του Αργύρη Έφταλιώτη είναι σημαντικό. Παράπλευρα στη μετάφραση της Όμηρικής Ίλιάδας του Αλέξαντρου Πάλλη μπόρεσε να θέση τις

(1) Το «Τραγούδι της ζωής» μεταφράστηκε άρμονικά από τον κ. Μ. Βάλσα (Le chant de la vie. Παρίσι 1929).

ραψωδίες τῆς Ὀδύσσειας, ταιριασμένες σὲ δεκαπεντασύλλαβους χωρὶς ὁμοιοκαταληξίες⁽¹⁾ καὶ χωρὶς τραχύτητες τοῦ Λέκα Ἀρβανίτη. Ἐπειτα μᾶς χάρισε τὶς κλασσικὲς μεταφράσεις τοῦ «Κορυδαλοῦ» καὶ τοῦ «Σύννεφου» τοῦ Σέλλεϋ. κί' ἄλλων μεγάλων ποιητῶν. Ὡστόσο ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης δὲ στάθηκε μόνον καλὸς μεταφραστής, μὰ καὶ χάρηκε νὰ ἰδῆ καὶ δικὰ του ἔργα μεταφρασμένα σὲ ξένες γλῶσσες. Διηγήματά του μεταφρασμένα εἰς Γερμανικὰ ἔχουνε πολὺ διαβαστῆ καὶ πολλοὺς καταθέλει αἰσθαντικοὺς ἀνθρώπους τοῦ Βοριᾶ.

Διδαχτικὰ ἔργα τοῦ Ἀργύρη Ἑφταλιώτη εἶναι οἱ «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου» (τὸ 1897, τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Ἑλληνικῆς συμφορᾶς), καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης» (1901). Οἱ «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου» εἶναι μικρὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου Δημοτικισμοῦ. Τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης» τυπώθηκε μόνον ὁ πρῶτος τόμος, οἱ ἄλλοι τόμοι ἔμειναν ὡς τώρα ἀνέκδοτοι. Εἶναι ἀφιερωμένη ἡ «Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης» στὸν «ἀγαπητὸ Ψυχάρη», «ποῦ ἔβγαλε τὴν κοσμοχαλάστρα Ἀλήθεια!»

Ἀπὸ τὸν πρόλογον τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης» ἀνατυπῶνται παρακάτω :

«Τόσο στενὰ συγγενεῦσιν οἱ ἀρχαῖοι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κατοπινοί, δηλαδὴ οἱ Ρωμοί, ποῦ γιὰ νὰ ἱστορηθῆ τέλεια ἡ εἰκόνα τῆς πολύχρονης Ρωμοσύνης ἔπρεπε, θαρρῶ, νὰρχίσουμε ἀπὸ τοὺς Ἀργοναῦτες. Μὰ τέτοια δουλειὰ δὲν εἶναι τοῦ καθενοῦ, καὶ μάλιστα ἀνθρώπου ποῦ σκοπεύει καὶ λίγες ἀργές του ὧρες νὰ τὶς περάσῃ διηγῶντας τὴν καθαυτὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν, κί' ἀπάνω στὴ δῆγηση σημειῶνοντας καὶ μερικὸς στοχασμοὺς, ἴσως καὶ γίνουσι ἀφορμὴ καὶ μᾶς βγοῦν ἄλλες πρὸ σπουδαιότερες μελέτες κατόπι, κί' ὄχι μονάχα τῆς ἱστορίας μας — τέτοιες ἴσως δὲ μᾶς λείπουνε — μὰ μελέτες καὶ τοῦ πρὸ δύσκολοξήγητου, θαρρῶ, λαοῦ ποῦ φάνηκε στὸν κόσμον, τοῦ ρωμαϊκοῦ τοῦ λαοῦ.

Ἀρχίζω λοιπὸν τὶς ἱστορικὰς αὐτὰς κοντυλιὰς ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Ρωμαίων, ἀφοῦ δὲ σὲ κείνους χρωστοῦμε καὶ τὸ σημερινὸ μας ἔθνος...

Σκοπὸς μου εἶναι νὰ τὰ παραστήσω τὰ πράγματα καταπῶς τᾶννοιῶσα, καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ δυσάρεστα. Μὰ ἀνίσως καὶ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης πῶς σὴν πρῶτον κάποτε ἱστορῶν τὰ δυσάρεστα, μάλιστα στὴν Εἰσαγωγή, ἂς μὴ ξεχνᾷ πῶς τὸ ἔργο τοῦτο τὸ καταπιάστηκε ὕστερ' ἀπὸ μεγάλα ἔθνη πάθια, πῶς τὸ ἔθνος τῷδειξε θεότρανα πῶς ἡ ἀρρώστια του εἶναι χρονικὰ, καὶ πῶς χρέος ἔχουμε νὰ τὰ μελετοῦμε καὶ νὰ τὰ φανερώνομε τὰ σοβαρὰ

(1) Τυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορά στὰ 1932 μετὰ τὸ θάνατόν του κατὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ μακαρίτη, ποῦ βρίσκεται στὴ Μπενάκειο Βιβλιοθήκη.

τῆς σημάδια, ἴσως κ' ἡ νέα ἡ γενεά, ποῦ ἀπ' αὐτὴ καὶ μονάχα ἐλπίζουμε, ὠφελήθη πιά ἀπὸ τὴν πείρα, ποῦ μᾶς στάθηκε νεκρὸ γράμμα κ' ἐμᾶς καὶ τῶν παλιῶν μας προπατόρων — ὄχι τῶν Βυζαντινῶν, αὐτοὶ τὴν ἤξεραν τὴ δουλειὰ τους — καὶ μπῆ τὸ ἔθνος στὸ μεγάλο δρόμον ποῦ δὲν τοῦ λείπει δύναμη νὰ τὸν τρέξῃ.

Ἴσως πρέπει ἄλλο ἓνα νὰναφερθῆ. Ἱστορῶντας τὰ παλιὰ καὶ τὰ μεσαιωνικὰ μας χρόνια, δὲν περιορίστηκα στὴν καθαυτὴ ἱστορία μονάχα, παρά ζήτησα νὰ παραστήσω καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὶς συνήθειες καὶ τὰ συστήματά τους, καὶ τέλος τὴν θρησκευτικὴν τὴν πορείαν⁽²⁾, ποῦ στάθηκε κ' ἐθνικὴ μας πορεία. Πάσκισα μ' ἄλλους λόγους νὰ κάμω τὸ βιβλίον μου εἰδος πανόραμα, γιὰ νὰ τοὺς καλονοιώσουμε τοὺς προγόνους μας, ὁ μόνος τρόπος νὰ καλονοιώσουμε καὶ τὸν ἑαυτὸν μας.»

Παρακάτω στὸν πρόλογον διαλαλεῖ ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, πῶς τὸ βιβλίον του — ἔξω ἀπὸ τὸν ἱστοριοεθνικὸ σκοπὸ — ἔχει νὰ δείξῃ, πῶς στὴν «Ἑθνικὴ μας τὴ γλῶσσα» μπορεῖ νὰ γραφτῆ ἡ ἐθνικὴ μας κίόλας ἱστορία. Διαλαλεῖ λοιπὸν ὁ συγγραφέας, πῶς τὸ βιβλίον του καὶ γιὰ γλωσσικὴν προπαγάνταν ἦτανε προωρισμένο.

Δὲν ἤξερε ὅμως ὁ πολύξερος συγγραφέας τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης»⁽³⁾, πῶς ὑπάρχει τὸ «Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἓν συνόψει διαφόρους καὶ ἀξιακούστους⁽⁴⁾ ἱστορίας». Γραμμένο τὸ ἱστορικὸν τοῦτο βιβλίον στὴ δημοτικὴν (ἀγκαλὰ τὴν ἀνορθόδοξον) κυκλοφόρησε σὲ πολλὰς ἐκδόσεις μετὰ τὸ 1681 καὶ τοῦ 1814, σὲ πολλὰς παραλλαγὰς καὶ σὲ χιλιάδες, χιλιάδες ἀντίτυπα. Ὅλες οἱ ἐκδόσεις τοῦ λεγόμενου ἱστορικοῦ βιβλίου ἀναφέρουνε στὰ ξώφυλλά τους, πῶς τάχατες συγγραφέας τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ Δωρόθεος, μητροπολίτης Μονεμβασίας. Μὰ μητροπολίτης αὐτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας μετ' ὄνομα Δωρόθεος δὲ στάθηκε ποτέ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁽⁵⁾. Κυκλοφοροῦσε ὡς τόσο τὸ ἔργο τοῦ [Ψευδο]Δωρόθεου καὶ μετ' ὄνομα Χρονολογράφος, ποῦ «ὑπῆρξε ὁ μυστικὸς σύντροφος, κατηχητὴς καὶ παρηγορητὴς τοῦ σκλαβωμένου Ἑλληνικοῦ λαοῦ»⁽⁶⁾.

(1) Πρβλ. καὶ παρακάτω σελ. 1462α ὅπου.

(2) Καὶ κάτι ἄλλο δὲν ἤξερε ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης : πῶς χωρίζονται οἱ πηγὲς ἀπὸ τὰ βοηθήματα.

(3) Σ' ἄλλες ἐκδόσεις διαβάζουμε στὸν τίτλον : «Ἐξόχους ἱστορίας».

(4) Κοίταξε διαβαστῆ μου, ἂν θέλῃς, ὅσα ἔγραψα γιὰ τὸ περίφημον [Ψευδο]Δωρόθεον στὸ περιοδικόν μου : «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher», τόμος 12' (πολεμικὸς 1939—1944) σελ. 92·107 : «Meletios Mitros aus Janina und die Chronik Morea».

(5) Στὸ ἴδιον μέρος, σελ. 102, ὕποσημ. 2 (σωστὰ λόγια τοῦ μακαρίτη Γιάννη Βλαχογιάννη).

* *

Ἡ «Ἱστορία τῆς Ρωμιούνης» τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη ἀρχίζει μὲ μιὰ «εἰσαγωγή», ποὺ σὲ αὐτὴ ξετάζεται ἡ «Ρωμαιοκρατία στὸν τόπο μας. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Ἀριστῶνας καὶ Σύλλας»· στὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια τῆς «εἰσαγωγῆς» γίνεται λόγος γιὰ τὴ γῆ, ποὺ ριζοβόλησε ὁ Χριστιανισμός καὶ γιὰ τὴν αὐγὴ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Θεόσταλτου Παύλου, ποὺ ἀλλάξανε τὴ μορφή τοῦ κόσμου.

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν «εἰσαγωγή» ἀκολουθοῦνε τὰ τέσσερα μεγάλα μέρη τοῦ βιβλίου: «Α' μέρος ἀπὸ Βυζάντιο Κωνσταντινούπολη 323—327»· «Β' μέρος ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδοσίου 337—395»· «Γ' μέρος ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδοσίου ὡς τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα 395—474»· «Δ' μέρος ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα ὡς τὸ θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ 474—565». Τελειώνει τὸ βιβλίο μ' ἓνα παράρτημα μὲ τέσσερα κεφάλαια: «Στρατιωτικά καὶ διοικητικά τοῦ ἔχτου αἰῶνα»· «Β' Φορολογικὰ συστήματα—Ἐμπόρια—Βιομηχανία»· «Γ' Τέχνη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸν ἔχτο αἰῶνα»· «Δ' Φιλολογία καὶ γλῶσσα ὡς τὸν ἔχτο αἰῶνα» (1).

* *

Τὸ ἱστορικὸ βιβλίο τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη, μόλις πρωτοφάνηκε στὶς βιτρίνες τοῦ βιβλιοπωλείου τῆς «Ἐστίας», πείραξε πολλοὺς Ἀθηναίους κι' ἄλλους Ἕλληνες. Ἐκεῖνο τὸ «Ρωμιούνης», στὸν τίτλο μιᾶς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, θεωρήθηκε ἀπὸ μερικοὺς κακούργημα ἔθνικὸ κι' ἀπ' ἄλλους «δημοτικιστικὴ μωρία». Ὁ μακαρίτης Γ. Μιστριώτης, ὁ συντοπίτης μου καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ἔδραμε στὸ «φλογερὸ καμίνι» καὶ στηλίτευσε τοὺς «ἀχρεῖους μαλλιαροὺς, πάλιν ἀποδεδειγμένους ἀποδέκτας ρουβλίων!» Ἀλλὰ κι' ἄλλοι ἀπὸ τοὺς τοτινοὺς Πανεπιστημιακοὺς κύκλους «ἐστηλίτευσαν» τὴν χρῆσιν τῆς γενικῆς: Ρωμιούνης (2). Κι' ὁ «νεωτεριστῆς» Γεώργιος Σωτηριάδης (ὁ παλιὸς μου γυμνασιάρχης καὶ βραδύτερα συνάδερφός μου στὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὴν Ἀκαδημία μας) (3) στὴν ἔφημερίδα «Ἀκρόπολις» (Ἀθήνα 5 Αὐγ. 1901) καταπολέμησε καὶ τὶς

δύο λέξεις: Ρωμιός = Ἕλλην καὶ Ρωμιούνη = Ἑλληνισμός. Μὰ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς βγήκε ἐβελοντῆς ἀπολογητῆς τοῦ «Ρωμιός» καὶ τῆς «Ρωμιούνης» καὶ σύγκαιρα καὶ τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη.

Ὡστόσο ὁ φιλολογικὸς πόλεμος γιὰ τὸ λεγόμενον ζήτημα κρατήθηκε καὶ παρακάτω. Ὁ Νικ. Γ. Πολίτης, βαρεῖα ἀρματωμένος, πολεμᾷ μὲ τὸν «Ἀγῶνα», τὴν ἔφημερίδα τοῦ Λαμπρίδη, καὶ τὸ «Ρωμιό» καὶ τὴν «Ρωμιούνη» καὶ τὸν Ἀργύρη Ἐφταλιώτη καὶ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ.

Ἐλπίζω—διαλαλεῖ ὁ πατέρας τῆς Νεοελληνικῆς Λαογραφίας—ὅτι ἡ συζήτησις, ἂν καὶ συζήτησις περὶ λέξεων, δὲν θὰ θεωρηθῆ ὡς κενόσπουδός τις ματαιολογία, διότι οὐδαμῶς εἶναι ἀδιάφορος ἡ γνώσις τοῦ ἀληθοῦς ἡμῶν ἔθνικου ὀνόματος καὶ ἡ ἐξέτασις περὶ τῆς μεταβολῆς αὐτοῦ, ἂν τῷ ὄντι ἐπῆλθεν ἐκ μικρολόγου ζήλου πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ζήλου παραβιάζοντος καὶ διαστρέφοντος τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν καὶ εἰς σχολαστικούς μωροσόφους προσιδιάζοντος.... Οὐδεμία ὑπῆρχε χρεῖα μαρτυριῶν πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκάλουν ἑαυτοὺς καὶ Ρωμιούς· οὐδεὶς ἠμφισβήτησέ ποτε τὸ πρᾶγμα. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τοῦτο· ἀλλὰ συνηγορῶν [ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς] ὑπὲρ τοῦ Ἐφταλιώτη, προκρίναντος νὰ ἐπιγράψῃ τὸ βιβλίο του Ἱστορίαν τῆς Ρωμιούνης καὶ ὄχι Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὡφείλε ν' ἀποδείξῃ πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ Ἰδρυσις τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους διέκοψε πάντα δεσμὸν συνέχοντα τὸν Ἕλληνα τοῦ παλαιοῦ κόσμου πρὸς τὸν ὑπήκοον τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων Ἕλληνα τὸν γενόμενον Ρωμαῖον πολίτην· ἔπειτα δέ, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εἶχεν ἐξαλειφθεῖ ἐκ τῆς ἔθνικῆς συνειδήσεως τὸ ὄνομα τοῦ Ἕλληνοσ ἀντικατασταθὲν διὰ τοῦ Ρωμιού· εἶναι τοῦτο ἀληθές; Ἐν τούτῳ ἔγκειται τὸ ζήτημα. Καὶ προχωρώντας ὁ Νικ. Γ. Πολίτης ἀραδιάζει πολλὰς ἀποδείξεις, ὅτι τὸ Ἕλλην στάθηκε πάντοτε τὸ ἔθνικόν μας ὄνομα, ὅτ' εἶν' αὐτὸ ζωντανὴ παράδοσις τὴν φυλῆς μας, ὄχι κανένα πλάσμα, γινομένο στοὺς τελευταίους αἰῶνες ἀπὸ τίποτα γραμματισμένους πατριώτες. (4)

(1) Ἡ μελέτη τοῦ Νικ. Γ. Πολίτη μὲ τὸν τίτλο «Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί;» πρωτοτυπωμένη στὸν «Ἀγῶνα», τὴν ἔφημερίδα τοῦ καλοῦ Ἡπειρώτη Λαμπρίδη, ξανατυπώθηκε ἀπὸ αὐτὴν σὲ χιλιάδες ἀντίτυπα καὶ χαρίστηκε τότε, στὰ 1901, πρῶτα-πρῶτα στοὺς φοιτητῆς. Ἡ λεγόμενη μελέτη βρίσκεται πρῶτα στὸν πρῶτο τόμο τῆς συλλογῆς «Ν. Γ. Πολίτου Λαογραφικὰ σύμμεκτα» Ἀθήνα 1920, σελ. 122-133. Γιὰ τὴν ἴδια μελέτη ἔγραψε ὁ Κ. Κrumpholtz στὸ περιοδικὸν τοῦ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. ΙΑ (1902) σελ. 604: So dankenswert die beigebrachten Nachweise sind, so ist m. Erachtens auch durch Politis die bekannte Tatsache der amtlichen Verdrängung des Namens Hellenen durch Romäer nicht erschüttert worden. Γιὰ τὸ ζήτημα «Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί» βλέπε καὶ ὅσα γράφει ὁ Κ. Krumpholtz, στὸ μεγάλο του ἔργο «Geschichte der byzan-

(1) Τὸ «παράρτημα» τελειώνει στὴ σελ. 320 μὲ τὴν ὑποσημείωσι: «Ἄλλες μερικὲς περιγραφὲς τῆς βυζαντινῆς ζωῆς φυλαχτήκανε γιὰ κατοπινοὺς τόμους [τοῦ βιβλίου]. Ὁ Ἀργύρης Ἐφταλιώτης, καθὼς φαίνεται, ἤθελε νὰ μᾶς δώσῃ καὶ στοιχεῖα τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, βλέπε καὶ παραπάνω, σελ. 1461β.

(2) Ἄκουσα μὲ τ' αὐτιά μου τὸν ἐξῆς διάλογο τοῦ Γ. Ν. Χατζηδάκι, ἔστωντας νᾶναι πρῶτανις τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ποὺ τότες ἦτανε κι' αὐτὸς Γενικὸς Γραμματικὸς στὸ ἴδιο τρανὸ Σκολεῖο: Χατζηδάκις (μὲ ὀργή): «Ὡστε Ρωμιοὶ εἴμαστε, κύριε Παλαμᾶ;». Παλαμᾶς (ἤσυχος κι' ἀθηντικά): «Καὶ Ρωμιοὶ κι' Ἕλληνες, κύριε Πρῶτανι».

(3) Βλέπε τὴ «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά» τοῦ 1948.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Ν. Γ. Πολίτη κατὰ τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, σκετικᾶ μὲ τὸ ζήτημα «Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί», (1) τελειώνει μὲ τὰ ἑξῆς λόγια:

«Ὁ Κ. Παλαμᾶς εἶναι ὁ ποιήσας τοὺς ὄραιους τούτους στίχους:

Κρυμμένη σὴν πολύπαθη τῇ Ρωμισσύνῃ,
σὰ νὰ ξανοίγω τῇ βασίλισσα Ἑλλάδα» (2)

Ὁ ἔμπνευσμένος ποιητὴς βλέπει ἑναργέστερον καὶ κρίνει ὀρθότερον τοῦ γλωσσολογοῦντος λογογράφου. Ἄς μὴ ἐπιμένη λοιπὸν ζητῶν νὰ μένη κρυμμένη πάντοτε ὑπὸ τὰ ράκη τῆς Ρωμισσύνης ἡ βασίλισσα Ἑλλάδα».

Στὶς πολεμικὰς καὶ τοῦ Γ. Σωτηριάδη καὶ τοῦ Ν. Γ. Πολίτη ἀπάντησε ὁ Ποιητὴς σωριάζοντας καὶ πολλὰ στοιχεῖα, γερὰ κ' ἀστενικά, γιὰ τὰ ὀνόματα «Ρωμιός» καὶ «Ρωμισσύνῃ» καὶ τὰ καλὰ τους πιστοποιητικὰ βλέπε πρόχειρα Κωστή Παλαμᾶ Γράμματα, τόμ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 121—137, «Γ' Ρωμιός καὶ Ρωμισσύνῃ» (μὲ μόνον στίχους ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ Βλαχάβα:

—Γίνεσαι Τούρκος βρὲ παπᾶ, κ' ὄλα στὰ
[συμπαθάω
—Ρωμιός ἐγὼ γεννήθηκα, Ρωμιός θὲ
[νὰ πεθάνω (3)].

Τελειώνει ἡ πολεμικὴ μελέτη, ποὺ παραπάνω νοματίσαμε, μὲ τὰ ἑξῆς λόγια:

«Ἀφοῦ ἡ Ἱστορία τοῦ κ. Ἐφταλιώτη δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα τοῦ Περικλῆ, μήτε γιὰ τὸν Ἕλληνα τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου, ὁ εὐσυνείδητος ἱστοριοπλέκτης δὲν μποροῦσε παρά γιὰ τὸ Ρωμιό καὶ γιὰ τὴ Ρωμισσύνῃ νὰ μιλήσῃ, ποὺ δὲν εἶναι καὶ τὰ δύο παρά τὰ νέα ὀνόματα τοῦ Ἑλλήνου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ θέλησε ἡ ἱστορικὴ ἀκριβολογία ὅμως κάποιον ἀγνόητο καὶ πιὸ βαθύ αἶσθημα γλωσσικὸ δὲ μπορεῖ παρά νὰ βρῆ ἀκόμα στὴ λέξη Ρωμιόσυνῃ κάτι τί ποιητικὰ καὶ μουσικὰ χρωματισμένο, κάτι τί φτερωτό, λεβέντικο γιὰ μᾶς καὶ ἀνάλαφρο ποὺ νομίζω πὼς δὲν τῷχει ὁ Ἑλληνοσμός, μὲ ὅλη τὴ βαρειά του ἀσάλευτη μεγαλοπρέπεια».

Καὶ σὲ ὑποσημείωση διαβάζουμε (4) τὰ παρακάτω Παλαμικά λόγια:

«Δὲν πρέπει ἐδῶ νὰ παραλείψω δύο σημαντικὰ παραδείγματα τοῦ μεταχειρισμοῦ τῆς λέξης «ρωμιός», καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν

βγαλμένων ἀπὸ τὴ λέξη, ἀπάνω στὸ ἠρωϊκὸ καὶ στὸ λαμπρὸ τῆς λέξης νόημα καὶ τὰ δύο φανερώουν, ἀκόμα μιὰ φορά, πὼς ἡ λέξη ζῆ καὶ πάντα μὲ τὴ ζωντανὴ τῆς ζωῆ καὶ τὰ παραδείγματα εἶναι χωριστὰ σημαντικὰ, γιὰτὶ πηγάζουν ἀπὸ σημερινούς πεζογράφους ἀξιοσπούδαστους καὶ ἀνεξάρτητους καὶ εἶναι, σὰ νὰ πῆ κανεὶς, τῆς τελευταίας ὥρας. Τὸ πρῶτο εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ γενναῖα θρεμμένο κοινωνικὸ μυθιστόρημα «Ἡ Μάγισσα» τῆς κυρίας Καλλιρῆς Παρρέν, ποὺ φάνηκε στὰ 1901. Στὴ σελίδα 234 διαβάζω τὰ λόγια τοῦτα: «Εἰς τὴν εἰσοδὸν τοῦ ξενοδοχείου, μόλις τελειώσαντες τὸ πρῶτον συγύρισμα, ἦσαν συνηθροισμένοι οἱ ὑπηρέται. Εἰς ἕξ αὐτῶν, νέος εὐμορφος καὶ ρωμῆος σωστὸς μὲ ὄλον τὸν ὕψηλόν γιαντῶν καὶ τὸ φράκον τὸ αἰώνιον, γνήσιον παλληκάρι τοῦ βουνοῦ, δρομεὺς εἰς τὰ παιδικὰ του χρόνια πρώτης δυνάμεως, εἶχε τὰ νεῦρα του ἀπὸ τὸ πρῶν. Δὲν μποροῦσε ὁ ρωμιός τιμητικώτερα νὰναφερθῆ».

Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ βρίσκω στὴν Καλαματιανὴ ἔφημερίδα «Τὸ Θάρρος» (φύλλο 30 Μαρτίου τοῦ 1903) μεσα σὲ ἄρθρο, ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ ἑορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου ἐν Ἀλαγονίᾳ». «Μετὰ τὸ πέρας τῆς δοξολογίας, γράφει, ἐξῆλθεν ὄλος ὁ λαὸς εἰς τὴν πλατεῖαν, ἔνθα ὁ σχολάρχης Γεώργιος Μανωλάκος ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας εἰς γλῶσσαν «δημοτικὴν, γενόμενος οὕτω καταληπτός. Μεστὸς αἰσθημάτων καὶ φαντασίας ἦτο ὁ λόγος...» Καὶ ὁ ἀρθρογράφος μᾶς ἀντιγράφει ἕνα κομμάτι τοῦ ὄραιου καὶ ὄχι λιγώτερο γενναίου λόγου, σπανιώτατο ἄκουσμα ἀπὸ στόμα σχολάρχῃ. Μέσα στὸ κομμάτι τοῦτο διαβάζουμε τ' ἀκόλουθα: «... Σεῖς, λέγω, εὐγενῆ παιδιά, παλληκάρια ῥωμηόπουλα, φυλάτε, ὅταν μεγαλώσετε, τίς ἐθνικὲς μας παραδόσεις καὶ τίς οἰκογενειακὰς ἀρετὰς ἀκούραστα, κ' ἔχετε στερεὰ τὰ θρησκευτικὰ θεμέλια. Ἡ δοξασμένη πατρίδα μας, ἡ νέα Ἑλλάδα... Ἐκεῖ ἀπέξω στὶς πόρτες τῆς (τῆς ἀγίας Σοφίας) παλληκάρια ῥωμηόπουλα μὲ κάτασπρη φουστανέλλα» κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Πιστεύω πὼς εἶναι ἀρκετὰ πλατεῖα ἡ γῆ μας γιὰ νὰ χωρέσῃ καὶ τοὺς δύο, καὶ πὼς ἔχει δικαίωμα ζωῆς ὁ καθένας, μὲ σαστὸν κύκλον του. Ἄν «ἀπεσιώπησα» ἀπεσιώπησα, γιὰτὶ τόπο δὲν εἶχα στὸ «Ἀστὺ», ποὺ μὲ φιλοξένησε, χίλια δύο χαρακτηριστικὰ κομμάτια, καὶ πεζὰ καὶ στίχους, ποὺ μέσα τους ἀστράφτει καὶ βροντᾶ, ὄχι ὁ Ἕλληνας, ἀλλὰ ὁ Ρωμιός. Ὁ Βαλαωρίτης γράφει στὰ προλεγόμενα τοῦ «Διάκου» του: «Καὶ αὐτὰ τὰ ἐνδοξα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὀνόματα ἀσυμβίβαστα θεωρῶ πρὸς τὴν ἀρμονίαν τοῦ στίχου, καὶ γράφων τὸν «Διάκον» οὐδαμοῦ τοῦ ποιήματος ἠδυνήθη νὰ εἰσαγάγω οὔτε τὰς Θερμοπύλας, οὔτε τὸν Λεωνίδα». Πιστεύω πὼς ἀνάλογη

tinischen Literatur» β' ἔκδ., Μόναχο 1897, (=Ἑλληνικὴ μετάφραση Γ. Σωτηριάδη, τόμ. Α', 1897, σελ. 4—5).

(1) Πρὸβλ. παραπάνω, σελ. 1462, ὑποσ. 2.

(2) Βλ. Κωστή Παλαμᾶ, «Ἡ Ἀσάλευτη Ζωή». Πατρίδες. Ἐκδ. Γ', Ἀθήνα 1926, σελ. 12.

(3) Πρὸβλ. Νίκου Α. Βέη (Bees); Zur Frage über die gegeswärtigen Beziehungen der griechischen und der fremden Sprachen. (Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ «Vizantijskij Vremennik» τόμ. ΙΗ, 1911, τμήμα Γ'). Πετρούπολη 1913, σελ. 6. Γ. Κ. Κασίμπαλη, Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμᾶ. Ἐκδόσεις καὶ δημοσιεύματα. Ἀθήνα 1943, σελ. 44. ἀριθ. 1010, 1011.

(4) Σελ. 130—132.

ἀνάγκη, τέτοιο αἶσθημα ἀρμονίας φώτισε τὸ νοῦ κι ὠδήγησε τὸ χέρι τοῦ λογογράφου τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμισσύνης». Θὰ τὸν κρεμάσουμε γι' αὐτό;» Αὐτὰ ἔγραψα τότε, καθὼς εἶχα χρέος, τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1901.

Σημειῶνω ἐδῶ, κοντὰ στ' ἄλλα, πὼς ὁ φίλος μου κ. Σωτηριάδης ἔκρινε καλὸ νὰ βάλῃ δυὸ λόγια στὴν ἔφημερίδα «Ἀκρόπολη», παρακινημένος ἀπὸ τὸ ἄρθρο μου «Ρωμιὸς καὶ Ρωμισσύνη», ποῦ εἶχε φανῆ τότε στὸ «Ἄστυ». Ὁ κ. Σωτηριάδης ἰσχυρίζεται μέσα ἐκεῖ πὼς «ἀπεσιώπησα δλόκληρον ἱστορίαν παραδειγμάτων, διὰ ν' ἀρνηθῶ μετ' ἀφελεστάτης πειθοῦς τὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνος εἰς τοὺς Ἑλληνας». Ἀναγκάστηκα ν' ἀπαντήσω στὴν ἴδια τὴν «Ἀκρόπολη» μ' ἓνα μου γράμμα, καὶ νὰ διαμαρτυρηθῶ γιὰ τὴν περίεργη παρεξήγηση ποῦ ἔγινε τῆς γνώμης μου καὶ τοῦ σκοποῦ μου. «Εἶπα — γράφω ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, — πὼς λογικὰ καὶ δίκαια τὶς ἐχρησιμοποίησε ὁ κ. Ἑφταλιώτης τὶς λέξεις ρωμιὸς καὶ ρωμισσύνη, σύμφωνα μετὰ τὴν ἱστορία μας κι ἀκόμα συμφωνότερα μετὰ τὴν ψυχολογία ἐνὸς ἀνθρώπου ποῦ θέλει δημοτικὰ νὰ γράψῃ, κι ἀπὸ τὴν πιδὸ καθάρια δημοτικὴ πηγὴ νὰ πάρῃ κάθε τι ποῦ τοῦ χρειάζεται. Ἀρνήθηκα «τὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνος εἰς τοὺς Ἑλληνας!» Διαμαρτύρομαι. Στὸ σκαμνὶ τοῦ κατηγορουμένου εἶχε καθίσει ὁ Ρωμιός, ὅχι ὁ Ἑλληνας. Τὸν κατηγορούμενο νόμισα πὼς χρωστοῦσα νὰ ὑπερασπίσω. Ὁ κ. Πολίτης ἔπλεξε στὸν «Ἀγῶνα» («Ἑλληνας ἢ Ρωμιός») μ' ἓνα σωρὸ παραδείγματα τὸν πανηγυρικὸ τοῦ Ὀλύμπου».

Στὸν πόλεμο γιὰ τὸ «Ρωμιός» καὶ «Ρωμισσύνη» φέρανε μιὰ κάποια ἀνακωχὴ τὰ λόγια τοῦτα τοῦ Ψυχάρη: «Ὁ ἀγαπητὸς μου ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἔδειξε στὸν «Ἀγῶνα» τοῦ Λαμπρίδη πὼς τὸ ὄνομα «Ἑλληνας» ἔχει καὶ στὸ μεσαίωνα, ἔχει καὶ στὸ Βυζάντιο, τὰ περγαμηνά του. Ὁ Παλαμᾶς στὸ «Ἄστυ» πὼς ὁ Ρωμιός ἦτανε καὶ στῆς Ἐπανάστασης τὰ χρόνια, ὄνομα ἅγιο καὶ τιμημένο. Τόσο τὸ καλύτερο λοιπὸν ἂν ἔχουμε δυὸ δόξες ἀντὶ μιᾶ... Δὲν εἶπε κανένας νὰ ξεβαφτίσουμε τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὴν κάμουμε βασιλεῖο Ρωμαϊκὸ»⁽¹⁾.

Ἀπὸ τὰ 1901, τὴ χρονιά, ποῦ ὁ Ψυχάρης

(1) Ψυχάρης, Ρόδα καὶ Μῆλα Τόμ. Α'. Ἀθήνα 1902, σελ. 39-51: «Ρωμιός καὶ Ρωμισσύνη» (πρβλ. καὶ «Revue critique», χρονιά ΛΕ', ἀρθ. 36 (9 τοῦ Σεπτ., 1901) σελ. 195).

ῆς ἐσφράγισε προσωρινὰ τὸ ζήτημα τοῦ «Ρωμιός» καὶ τῆς «Ρωμισσύνης» ἢ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ἔθνολογικὰ τῆς πατρίδας μας δὲν ἐσταμάτησε ποτές⁽²⁾. Μποροῦμε καὶ προσωπικὰ ν' ἀραδιάσουμε νέα στοιχεῖα καὶ ὑπὲρ τοῦ «Ρωμιός» καὶ κατὰ τοῦ «Ρωμιός» καὶ τῶν ἄλλων λέξεων, ποῦ συγγενεύουνε μετὰ τοῦτες⁽³⁾. Μὰ δὲν πρέπει ποτές ὁ «Ρωμιός» ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν «Ἑλληνας» καὶ ἡ «Ρωμισσύνη» τὴν «Ἑλλάδα». Γιατὶ «Ρωμαϊκὸν ἔθνος» δὲν ὑπάρχει. Καὶ θυμόμαστε τὸν ἀλησμόνητο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, ποῦ συνήθιζε νὰ λέῃ: «ἂν ὑπάρχει Ρωμαϊκὸν ἔθνος, τοῦτο εἶναι ἡ Ρουμανία».

Στὸ «Νουμᾶ» κι' ἄλλοῦ δημοσίεψε ὁ μακαρίτης Ἀργύρης Ἑφταλιώτης κομμάτια ἀπὸ τοὺς ἀνέκδοτους τόμους τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμισσύνης». Ξεχωρίζω τὶς μελέτες του γιὰ τὸ «Παιδομάζωμα» καὶ γιὰ τὸν τρανὸ κ' ἔθνομάρτυρα Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη, τὸν Κρητικὸ.

Τοῦ καλοῦ μας Ἀργύρη Ἑφταλιώτη τυπώθηκε στὰ 1921 ἔκλογη ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο μετὰ τὸν τίτλο «Ἐκλεχτές Σελίδες». (ἀπὸ τὸν συνεργάτη του Δ. Π. Ταγκόπουλο).

Σ' ὄλη του τὴ ζωὴ ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης στάθηκε ἀτράνταχτος πατριώτης Ἑλληνας καὶ Ρωμιός. Καὶ τέτοιος ἔκλεισε τὰ μάτια στὴν Ἀντίπολη τῆς Γαλλίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1923⁽³⁾.

ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (Bees)

Τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

(1) Μιὰ μελέτη τοῦ Β. Α. Μυστακίδου μετὰ τὸν τίτλο «Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός (Γραικύλος), Βυζαντινός, Ρωμαῖος (Γραικορρωμαῖος), Ὄθωμανός (Ἑλληθώμανος), Μωαμεθανός, Τοῦρκος, Ὄσμανλής» (β' ἔκδ. Τυβίγγη, Tübingen 1920) εἶναι περισσότερο συλλογὴ ὀλίκου παρά ἐπιστημονικὸ δοκίμιο.

(2) Γιὰ τὸ «Ἑλλάς-Ρωμανία» καὶ γιὰ τὸν ὄρο «Ἑλλάς» σὲ μικρότερη ἔννοια βλ. Κ. Ἀμαντο τελευταῖα στὰ Byzant. Neugr. Jahrbücher, τόμ. ΙΖ' (1939-1944) σελ. 215-216, πρβλ. κι' ὅσα σημείωσα στὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ τοῦ Κ. Ἐλευθερουδάκη, τόμ. Ε', σελ. 290 κ. ἑ.—Τὸ «Ἑλλάδα», στὴ μικρότερη ἔννοια ποῦ βρίσκεται στὰ σχόλια τοῦ Παιδαγωγίου, πρέπει νὰ τὸ ἀποδόσουμε στὸν περίφημο Ἀρέθα.

(3) Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ μακαρίτη ἄς σημειωθοῦν ἐδῶ τὰ ἑξῆς: Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἀθήνα 1930. Λεσβιακὰ γράμματα ἀρ. 3. Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, Ἀγάπης Λόγια (Σονέττα) Κριτικὴ ἐπιμέλεια καὶ πρόλογος Γ. Βαλέτα. Ἐκδοσὴ Π. Τσιβίλη, Μυτιλήνη 1938, Ἐότ ἐρπης Σ. Κέπετση (Γιένης Σταύρου). Μετὰ τὸν Ἑφταλιώτη, Σελίδες, γράμματα, στίχοι ἀνέκδοτοι. Ἀθήνα 1938 (1939).